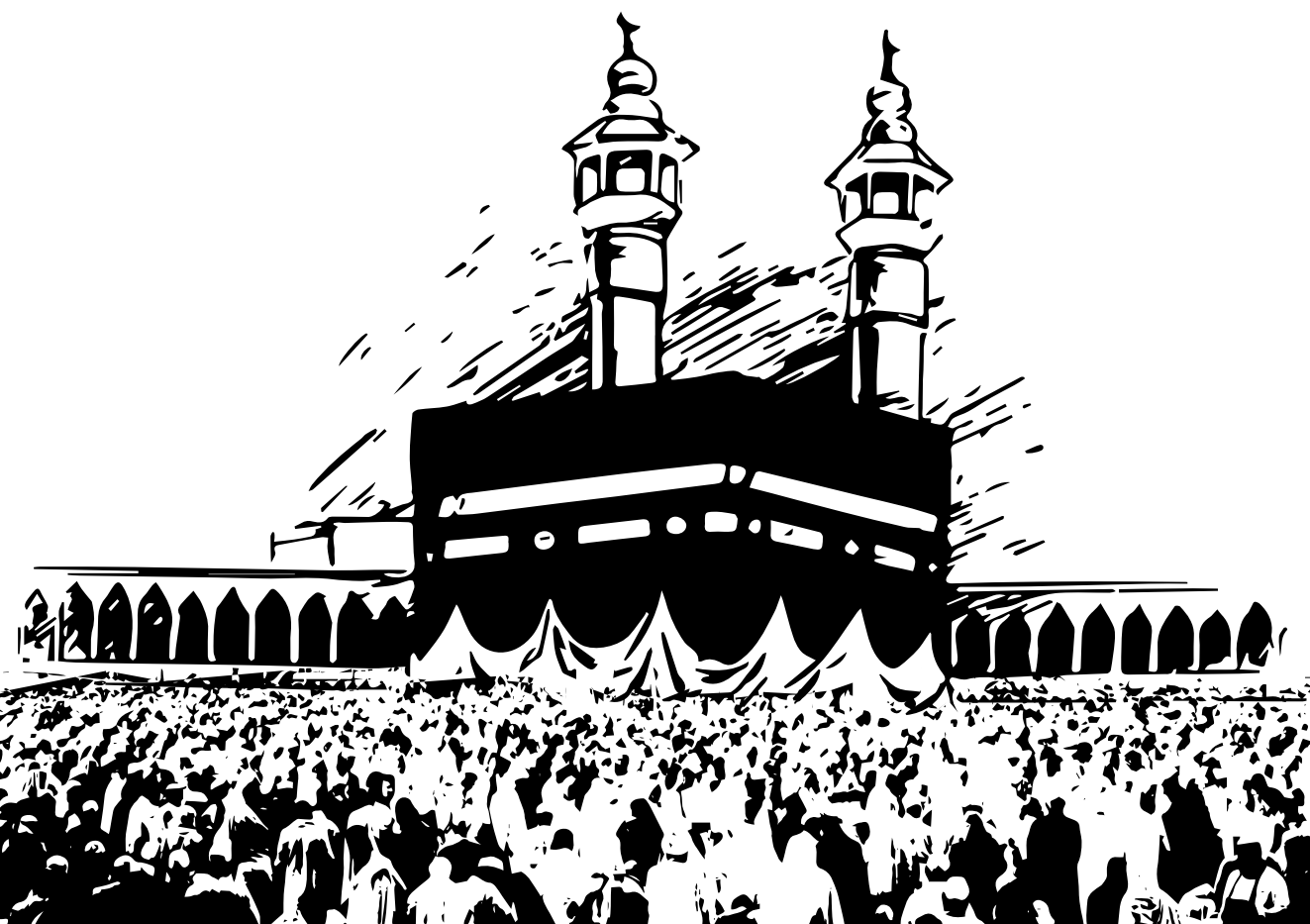

دیپلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری

محمد حقی (۱)

---

۱. دانش آموخته حوزه علمیه، دکتری مدرسی انقلاب اسلامی و پژوهشگر
پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

چکیده

یکی از مشکلات امت اسلامی تفرقه و اختلافات است که باعث ضعف و عقب ماندگی و دیگر مشکلات جهان اسلام گردیده است. این در حالی است که تعالیم اسلام بر اتحاد مسلمانان تأکید داشته و یکی از راه‌کارهای حل مشکلات امت اسلامی، همگرایی و پرهیز از اختلافات است. حج به عنوان یک فریضه دینی از ظرفیت‌های زیادی برای تحقق همگرایی و انسجام امت اسلامی برخوردار است. مقاله حاضر به دنبال پاسخگویی به این پرسش می‌باشد که حج چه نقش و ظرفیتی در راستای تحقق همگرایی امت اسلامی دارد؟ فرضیه مقاله این گزاره است که فریضه حج با توجه به دارا بودن ظرفیتهای متعددی از جمله ابعاد سیاسی اجتماعی، وحدت‌گرایی، آگاهی بخشی و اطلاع از مشکلات جهان اسلام می‌تواند در مساله همگرایی امت اسلام نقش و تاثیرات تعیین کننده ای داشته باشد که بایستی حاکمان و نخبگان جهان اسلام از این ظرفیتهای استفاده نمایند. در مقاله حاضر جهت تبیین بحث از روش توصیفی تحلیلی استفاده شده و مباحث ارائه شده با محوریت اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری بوده است.

واژگان کلیدی :

دیپلماسی، حج، امت اسلامی، وحدت، همگرایی.

مقدمه

تفرقه و اختلاف بین امت اسلامی از جمله معضلاتی است که خسارتهای مادی و معنوی زیادی به دنبال داشته است. دشمنان اسلام همواره به دنبال ایجاد اختلاف و درگیری بین مسلمانان و پیروان مذاهب اسلامی بوده و از جمله نقشه‌های مهم و استراتژی‌های بنیادی دشمنان اسلام و استکبار جهانی برای مهار قدرت روز افزون جهان اسلام تلاش در راه دامن زدن به اختلافات فرقه‌ای و مذهبی است. این در حالی است که آموزه‌ها و تعالیم اسلام بر اتحاد مسلمانان تأکید دارد. در شرایط کنونی که جهان اسلام به شدت از واگرایی و اختلافات درونی رنج می‌برد، یکی از راه‌های تعدیل و ترمیم این وضعیت، همگرایی، وحدت و پرهیز از اختلافات داخلی بین کشورهای اسلامی است. در این زمینه فریضه حج به عنوان یکی از احکام دین اسلام دارای ظرفیتهای متعدد عبادی، سیاسی و اجتماعی می‌باشد. از جمله ظرفیتهای حج، نقش این فریضه در راستای همگرایی و انسجام امت اسلامی است که متأسفانه اغلب مورد غفلت بسیاری از مسلمانان قرار دارد. بر این اساس مقاله حاضر به بررسی نقش و ظرفیت حج در رابطه با وحدت و همگرایی امت اسلامی می‌پردازد که در ادامه بعد از بررسی مفاهیم کلیدی به صورت مختصر، به عناوینی از قبیل نقش تفرقه در مشکلات جهان اسلام، همگرایی از دیدگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری، ابعاد سیاسی اجتماعی حج، ظرفیت وحدت‌گرایی حج و... پرداخته خواهد شد.

ادبیات مفهومی

قبل از ورود به موضوع اصلی بحث، پرداختن به مفاهیم کلیدی مقاله جهت تبیین بحث ضروری است. در مقاله حاضر دو مفهوم «دیپلماسی» و «همگرایی» نیاز به توضیح دارند که در ادامه به صورت مختصر پرداخته می‌شود.

الف: مفهوم شناسی واژه دیپلماسی

واژه دیپلماسی در حوزه علوم سیاسی و روابط بین الملل معانی مختلفی دارد و بر اساس دیدگاه‌ها و ابعاد گوناگونی تعریف شده است. برای این واژه تعاریفی چون «سیاست خارجی»، «فن ارتباط با دیگر کشورها» و «عمل هدایت روابط میان دولت‌ها از طریق نمایندگان رسمی» قابل اشاره می‌باشد. (آلادپوش و توتونچیان، ۱۳۷۲: ۴)

دیپلماسی در واقع فن مدیریت تعامل با جهان خارج از سوی نهادها و سازمان‌ها و دولت‌ها می‌باشد و قطعاً ابزارها و مکانیسم‌های متعددی برای اعمال این مدیریت می‌توان به کار گرفت. در این زمینه حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، امنیتی و فرهنگی قابل توجه می‌باشد که البته به جرأت می‌توان گفت که فرهنگ لایه زیرین سه عنصر یاد شده می‌باشد. (صالحی امیری و محمدی، ۱۳۹۲: ۱۰۸)

به طور کلی دیپلماسی، به دو دسته دیپلماسی رسمی (روابط بین دو دولت) و دیپلماسی عمومی تقسیم می‌شود. دیپلماسی عمومی به برنامه‌های تحت حمایت دولت اشاره دارد که هدف از آن‌ها اطلاع رسانی و یا تحت تاثیر قرار دادن افکار عمومی در کشورهای دیگر است؛ ابزار اصلی آن نیز انتشار متن، مبادلات فرهنگی، رادیو و تلویزیون و اینترنت است. (سیمبر، ۱۳۹۱: ۵) دیپلماسی عمومی، به معنای کاربرد ابزارهای فرهنگی و ارتباطات بین المللی در سیاست خارجی است و به گونه ای فراگیر شامل دیپلماسی فرهنگی هم می‌شود (آشنا، ۱۳۸۴: ۸) و منظور از دیپلماسی فرهنگی، تلاش برای ارتقاء سطح ارتباطات و تعامل میان ملل جهان با هدف طراحی و بنیاد نهادن تفاهم نامه‌ها و توافقاتی بر اساس ارزش‌های مشترک می‌داند. (احمدی، ۱۳۹۷: ۱۸) دیپلماسی فرهنگی، مردم را از طریق ابزارهایی چون فرهنگ، هنر، ورزش، ارزش‌ها و ایده‌ها جذب می‌کند. برگزاری رویدادهای فرهنگی و هنری، انتشار کتاب و سخنرانی و... برخی از ابزارهای دیپلماسی فرهنگی اند که با کمک آن می‌توان سیاست‌های فرهنگی را معرفی کرد. (صالحی امیری و محمدی،

دییلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۶۵
۱۳۹۲: ۱۰۰) بر این اساس استفاده از ظرفیت مراسم عبادی سیاسی حج در چارچوب
دییلماسی عمومی و فرهنگی قابل تحلیل می‌باشد.

ب: مفهوم همگرایی و نظریات مربوط به آن

همگرایی که مفهوماً در مقابل واگرایی قرار دارد، ارتباط نزدیکی با مفهوم وابستگی متقابل دارد. همگرایی در علوم سیاسی عبارت است از فرایندی که طی آن دولتها یا واحدهای سیاسی برای دستیابی به اهداف مشترک خود، به طور داوطلبانه و آگاهانه، بخشی از حاکمیت و اقتدار عالی خود را به یک مرکز فراملی واگذار می‌کنند. به عبارتی دیگر، همگرایی بیانگر شرایطی است که در آن، سازمانهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و دستگاههای ارتباطی واحدهای مختلف، با حذف عوامل اختلاف برانگیز و تعصبات ملی گرایانه به نفع اهداف جمعی و منافع مشترک، به حدی به هم نزدیک می‌شوند که نظام جدیدی از روابط، جایگزین نظام پیشین می‌گردد. (ولایتی و سعید محمدی، ۱۳۸۹: ۱۵۳) همگرایی را به بهترین وجه به صورت یک فرآیند می‌باید تجزیه و تحلیل کرد. زیرا حرکتی است در زمینه افزایش همکاری میان دولت‌ها، روند تدریجی انتقال اقتدار به نهادهای فوق ملی، گامی است در راستای همگون سازی ارزشها و بالاخره آن زمینه‌های لازم را برای به وجود آوردن جامعه مدنی جهانی و اشکال جدید اجتماع سیاسی فراهم می‌سازد. پیشرفته‌ترین حالت همگرایی وضعیتی است که در آن دولتها به صورت فدراتیو در مقیاس کلی ظاهر شده و زمینه را برای ایجاد حکومت جهانی فراهم کنند. (حقی، ۱۳۹۸؛ به نقل از قوام، ۱۳۸۴: ۴۴)

درباره همگرایی میان دولتها، نظریه‌های متعددی از جمله فدرالیستی، کارکرد گرائی و نئوکارکردگرائی مطرح شده است که مهمترین آنها در ابتدا مربوط به جنبه‌های ایجاد وحدت سیاسی و همگرایی سیاسی میان دولتها برای رسیدن به صلح پایدار بود. در این زمینه نظریه فدرالیست‌ها مطرح گردید، سپس با توجه به تجربه اقتصادی اروپا در مقطع پس از جنگ جهانی دوم، نظریه‌های کارکرد گرائی و نئوکارکردگرائی مطرح

گردید. نظریه پردازان نوکارکردگرایی استدلال می کنند که چون در نظام بین الملل دشوار می توان به اجماع کلی دست یافت، باید این فرایند را در چهارچوب یک سیستم پلورالیستی مورد بررسی قرار داد. کارکردگرایان جدید بر اسلوبهای چانه زدن میان نخبگان سیاسی و نیز استراتژیهایی که آنها در روند همگرایی به کار می گیرند و همچنین بر انگیزه های بازیگران سیاسی مشارکت کننده و بالاخره بر پیامدهای غیرقابل انتظاری که بر اثر تعقیب منافع متعارض هر یک از بازیگران حاصل می شود، تاکید می کنند. بر اساس این نظریه همگرایی فرایندی است که طی آن گروهی از بازیگران (دولت ها) تصمیم می گیرند با یکدیگر در سطح بین المللی اشتراک مساعی کنند تا بتوانند بر اساس یک سلسله کارکردهای تکنیکی، منافع فردی و دسته جمعی خود را تامین کنند. رسیدن به این اهداف با اعطای اقتدار بیشتر به دستگاه تصمیم گیرنده جمعی و نیز همکاری نزدیکتر میان بازیگران سیاسی امکان پذیر است. (قوام، ۱۳۸۰: ۲۴۹ و ۲۵۰)

برخی از محققان کوشیده اند تا نظریه های نوکارکردگرایانه همگرایی را مورد اصلاح و تنقیح قرار دهند. یکی از این محققان، جوزف نای است که وی برای رفع انتقاد به عمل آمده از نظریه های همگرایی منطقه ای مبنی بر اینکه به مقتضای یافته های محیطی اروپا تدوین شده اند سعی کرده برای ارائه یک نظریه عام همگرایی طرحی نو دراندازد. نای سعی دارد با تلفیق آرمانگرایی و واقعگرایی موجود در نظریه ها، نظریه نوکارکردگرایانه خود را تدوین کند. بدین منظور وی ابتدا ساز و کارهای موجود در نظریه های کارکردگرا و نوکارکردگرا را بازسازی می کند و سپس به امکان همگرایی می پردازد. ساز و کارهایی که جوزف نای سعی دارد اصلاح کند عبارتند از: پیوند کارکردی و وظایف، افزایش مبادلات، پیوندهای عمودی و تشکیل ائتلاف، جامعه پذیری نخبگان، تشکیل گروه های منطقه ای، جاذبه ایدئولوژیک و هویت بخش و شرکت بازیگران خارجی در فرایند همگرایی. (جیمز و فالتزگراف، ۱۳۷۴: ۶۸۳-۶۸۱)

جوزف نای معتقد است نظریه اش صرفاً معطوف به کشورهای اروپائی نیست و

دیبلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۶۷

قابلیت کاربرد در کشورهای دیگر جهان را دارد. آنچه در دیدگاه‌های جوزف نای قابل تأمل می‌باشد، تأکید وی بر جنبه‌های ایدئولوژی، ارزشی، هنجاری و هویت بخشی در فرایند همگرایی است. بر این اساس با توجه به وجود ارزشهای مشترک دینی در جهان اسلام، مسیر همگرایی و انسجام امت اسلامی با استفاده از ظرفیتهای تعالیم اسلامی بویژه دیپلماسی حج هموارتر می‌گردد. (حقی، ۱۳۹۶: ۲۷)

«تفرقه» به عنوان معضل مهم جهان اسلام

از جمله عوامل مهمی که در انحطاط و عقب ماندگی یک جامعه نقش بسزایی دارد، عامل تفرقه و اختلاف است. این عامل، در طول تاریخ به عنوان یک مؤلفه اصلی در سقوط جوامع به شمار می‌آید. قرآن مجید نیز با اشاره به جوامع بشری و به ویژه جامعه اسلامی، خطر تفرقه و دوگانگی را گوشزد می‌نماید. خداوند متعال در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» همچنین در آیه ۱۵۳ سوره انعام می‌فرماید: «وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السَّبِيلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» آیه شریفه به این نکته اشاره دارد که اصولاً سعادت و صلاح یک جامعه پیروی از راه خدا است و کسی که از این راه عدول کند در ورطه سقوط و انحطاط خواهد افتاد، و تفرقه و اختلاف یکی از عواملی است که انسان را از راه خدا که راه تعالی است باز می‌دارد. (عالمیان، ۱۳۸۹: ۲۹)

جهان اسلام همواره، بیش از هر چیزی از تفرقه و جدایی و تشتت رنج برده و در همین راستا، انواع بحرانها و کشمکشهای تباہ کننده را تجربه کرده است. بخش بزرگ این مسأله از فقدان روحیه و وحدت مسلمین بوده است. این تفرقه و جدایی باعث شده که از اقتدار مسلمانان و کشورهای اسلامی کاسته شود. در مقابل وحدت اسلامی، آرزوی همه صالحان و دلسوزان پیش قراولان بوده که شعار اتحاد، تقرب و همبستگی را برای مقابله با توطئه دشمنان اسلام انتخاب کرده بودند. از منظر امام خمینی (ره) یکی

از عوامل اصلی انحطاط و عقب ماندگی مسلمانان و کشورهای اسلامی، اختلاف و تفرقه می باشد، ایشان، این پدیده را عامل بسیار مهمی در به وجود آمدن گرفتاری های مسلمانان دانسته و با تعبیرهایی نظیر «اساس همه بدبختی ها و عقب افتادگی ها» و «رمز تمام گرفتاری ها» از آن یاد می کنند:

«ای مسلمانان جهان؛ شما را چه شد که در صدر اسلام با عده بسیار کم قدرت های عظیم را شکستید و امت بزرگ اسلامی انسانی ایجاد نمودید، اکنون با قریب یک میلیارد جمعیت و دارا بودن مخازن بزرگ که بالاترین حربه است در مقابل دشمن، این چنین ضعیف و زبون شدید؟ آیا می دانید که تمام بدبختی های شما در تفرقه و اختلاف بین سران کشورهای شما بالنتیجه بین خود شماست؟ (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۰: ۳۳۹)...

رمز تمام گرفتاری های کشورهای اسلامی، اختلاف کلمه و عدم هماهنگی است و رمز پیروزی، وحدت کلمه و ایجاد هماهنگی است. خداوند تعالی در یک جمله بیان فرموده «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» اعتصام به حبل الله بیان هماهنگی جمیع مسلمین است. همه برای اسلام و به سوی اسلام و برای مصالح مسلمین و گریز از تفرقه و جدایی و گروه گرایی که اساس همه بدبختی ها و عقب افتادگی هاست. (همان: ۱۶۰) «این جانب تمام گرفتاریها و بدبختی های مسلمین و دولت های کشورهای اسلامی را در اختلاف و نفاق بین آنان می دانم...» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۵: ۲۹۰)

عدم همبستگی میان سران کشورهای اسلامی سبب شده است ابرقدرت ها بر کیان اسلامی تسلط یابند و سران کشورهای اسلامی نیز با خواری در برابر آن ها، تن به اطاعت از آن ها دهند: «اگر سران کشورهای اسلامی از اختلافات داخلی دست بردارند و با اهداف عالیه اسلام آشنا شوند... این گونه اسیر و ذلیل استعمار نمی شوند.» (همان: ج ۲، ۳۲۲) امام خمینی در خطاب به سران دولت های اسلامی، به آنان هشدار می دهد که از اختلاف دست بردارند؛ زیرا این امر سبب می شود ممالک اسلامی زیر سلطه و تاخت و تاز ابرقدرت ها قرار گیرند. (نک: همان: ج ۱۲، ۳۳۳ و ۳۳۴؛ ج ۳، ۴۶؛

دیپلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۶۹

ج ۶، ۳۷۲؛ ج ۷، ۱۸۶) مصلح بزرگ جهان اسلام که تفرقه افکنی میان سران کشورهای اسلامی را از سیاست‌های قدرت‌های بزرگ می‌داند، معتقد است دولت‌های اسلامی به جای تکیه بر اشتراکات بسیار، با تحریک ابرقدرت‌ها روز به روز بر اختلافاتشان افزوده می‌شود، به گونه‌ای که بسیاری از مصیبت‌های مسلمانان به دولت‌های اسلامی باز می‌گردد همچنین دلیل پیروی دولت‌های اسلامی از قدرت‌های بزرگ در گسترش اختلافات را نیز به نداشتن پایگاه مردمی این دولت‌ها مربوط می‌داند. (ارجینی، ۱۳۸۷: ۱۲۶) امام خمینی ضمن پرداختن به عوامل ایجاد تفرقه، همواره در مکتوبات و بیانات خود به آثار شوم و پیامدهای منفی اختلاف و تفرقه توجه داشته و آنها را در مواردی چون: «از بین رفتن ایمان»، «سلطه استعمارگران»، «ذلت مسلمین»، «نابودی جامعه» و... می‌دانستند. (ر.ک: امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۷۴، ج ۶: ۳۳۹ و ج ۹: ۲۷۴)

همچنین از دیدگاه مقام معظم رهبری، یکی از علل اصلی عقب ماندگی جهان اسلام، اختلاف و تفرقه در بین مسلمانان می‌باشد. ایشان ضمن اشاره به اینکه یکی از دردهای بزرگ دنیای اسلام، درد تفرقه و جدایی است (آیت الله خامنه‌ای، حدیث ولایت، بیانات سال ۱۳۷۹: ۵۸)، معتقدند: «امروز این ضعف و ذلتی که مسلمانان کشورهای در دنیا دچار آن شده‌اند، ناشی از همین تفرق و اختلاف است. اگر مسلمانان متحد بودند، فلسطین این طور نمی‌شد. بوسنی آن طور نمی‌شد. کشمیر آن طور نمی‌شد... علت این است که ما باهم اختلاف داریم.» (بیانات سال ۱۳۷۲: ۹۰) تفرقه، سم مهلک دنیای اسلام تفرقه بوده و باعث جدایی دلها و ملتها از هم می‌شود: «امت اسلامی پیشرو علم و مدنیت و اخلاق و گسترش نشانه‌های انسانیت در دورانهای طولانی در تاریخ بود. امروز امت اسلامی دچار تفرقه است، دچار ضعف است، دچار عقب‌ماندگی است؛ کفار و دشمنان دین در سیاست و در امور زندگی او دخالت می‌کنند؛ به او ظلم می‌کنند و او نمی‌تواند از خودش دفاع کند.» (بیانات سال ۱۳۸۵: ۷۱)

مقام معظم رهبری با اشاره به وضع اسفناک و ضعیف کشورهای اسلامی در سطح

جهان که تأثیرشان در سیاستهای جهانی، حتی در مسائل درون جهان اسلام، بمراتب ضعیف‌تر و کمتر از تأثیر قدرتهای بیگانه است، عوامل درونی و بیرونی این ضعف را تبیین نموده و معتقدند: «دو عامل عمده و کلی وجود دارد، باید این‌ها را علاج کرد. یک عامل، عامل درونی ماست: تعصبات ما، پابندی‌های ما به عقاید خودمان؛ هر گروهی برای خودش. باید بر این فائق آید. ایمان به مبادی خود و اصول و عقائد خود چیز بسیار خوب و پسندیده‌ای است؛ پافشاری بر آن هم خوب است؛ اما این نباید از مرز اثبات به مرز نفی و همراه با تعرض و دشمنی و عداوت تجاوز کند... یک عامل بیرونی هم دست مغرض تفرقه‌افکن دشمنان اسلام است.» (بیانات سال ۱۳۸۷: ۲۱۱) تفرقه و ستیزه‌جویی میان بخشهای امت مسلمان، بیماری خطرناکی است که باید با همه توان به درمان آن پرداخت، چرا که دشمنان از دیرباز در این عرصه به تلاش گسترده و بی‌وقفه دست زده و امروزه تلاش خود را شدت بخشیده‌اند. (مکتوبات سال ۱۳۸۶: ۵۵)

همگرایی و انسجام امت اسلامی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری

همگرایی و وحدت اسلامی یکی از راهکارهای اساسی در برخورد با مشکلات و چالش‌های جهان اسلام است. ادبیات مقدس اسلام، مشحون از مفاهیمی است که با تصریح و تلویح، مسلمانان را دعوت و امر به وحدت می‌نماید و از تجزیه و تفرقه نهی و پرهیز می‌دارد. توجه به ادبیات همگرایانه از آن رو اهمیت دارد که برخی از جریان‌ها و گروه‌ها در جهان اسلام دقیقاً خلاف رویکرد قرآن و سنت بر تفرقه و ناهمسازگری و گسست امت اسلامی تلاش می‌کنند. (دانشیار، ۱۳۹۳: ۹۳) جهان اسلام در صورت عمل کردن به آموزه‌های دینی و قرآنی، امت واحده است و تصور جهان اسلام به عنوان امت واحده و کل یک‌پارچه که نیروی انسانی و منابع انرژی بسیار زیادی دارد، در نظام بین‌الملل دارای جایگاه تعیین‌کننده خواهد بود. حرکت‌هایی در جهان اسلام در این زمینه، مانند شکل‌گیری کنفرانس اسلامی، حرکت‌های تقریبی و... نیز شکل گرفته است که انقلاب اسلامی از منادیان این آرمان و پیگیر راهبرد وحدت اسلامی

دیبلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۷۱
می‌باشد. (شیخ حسینی و خلیلی، ۱۳۹۳ ج ۲: ۵۲۵) بر این اساس همگرایی امت اسلامی ضرورت پیدا می‌کند تا از جنگ، خونریزی، مفسد و تروریسم کور به بهانه اختلافات مذهبی جلوگیری شود و در این زمینه به نظر می‌رسد تکیه بر مشترکات راهکار مناسبی باشد، چرا که مشترکات میان مسلمانان بیشتر از موارد اختلافی است.

امام خمینی، همگرایی و وحدت در میان مسلمانان را راهکار پیشرفت جهان اسلام بر شمرده (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۳۶) و به گونه‌ای بر وحدت جهان اسلام تأکید می‌ورزید که از آن به عنوان رمز پیروزی مسلمانان یاد کرده و راه حل همه مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آنها را در وحدت می‌داند: «اگر مسلمین به حسب امری که خدای تبارک و تعالی فرموده است: «و اعتصموا بحبل الله جميعاً و لا تفرقوا»، اگر به همین یک امر و نهی عمل می‌کردند، تمام مشکلاتشان، مشکلات سیاسی اجتماعی و اقتصادیشان رفع می‌شد و هیچ قدرتی نمی‌توانست با آن مقابله کند.» (همان، ج ۹: ۱۲۹)

امام خمینی وحدت بین مسلمانان و مستضعفان و سایر دول اسلامی را چاره ساز گرفتاری‌ها می‌داند و از سران کشورهای اسلامی می‌خواست تا در برابر دشمن خارجی، توحید کلمه داشته باشند: «هان ای مسلمانان جهان، و مستضعفان تحت سلطه ستم‌گران، به پاخیزید و دست از اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرت‌مندان نهراسید...» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۵: ۱۲۶-۱۲۵)

ایشان ضرورت این اتحاد و وحدت کشورهای اسلامی را این گونه بیان می‌کنند: دست برادری بدهند، حدود و ثغورشان را حفظ کنند. زیرا دیگر یهود به فلسطین طمع نمی‌کند، دیگر هند به کشمیر طمع نمی‌کند. اگر توحید کلمه باشد چطور می‌تواند این‌ها، یک مشت یهود دزد، چطور می‌توانند فلسطین شما را از دستتان بگیرند... آن روزی می‌توانیم ما و شما از تحت سیطره ظلم، ظلم قدرت‌های بزرگ بیرون برویم که با یک میلیارد جمعیت و با آن همه ذخایری که ما داریم خودمان را پیدا کنیم و اسلام را پیدا کنیم و توجه به اسلام بکنیم و به فرمان خدا عمل کنیم.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۲: ۱۶۷)

از منظر امام خمینی، همگرایی جهان اسلام، کلید پیروزی مسلمانان بوده که اگر آنها بخواهند به پیروزی و اهداف اسلامی به تمام ابعادش برسند، باید از اختلافات و تفرقه پرهیز کرده و برای وحدت کلمه کوشش کنند؛ چرا که پشت کردن به تعالیم وحدت بخش اسلام و روی آوردن به غرب و شرق، مسلمین را با قریب یک میلیارد جمعیت و مخازن بسیار غنی تحت سیطره اجانب درآورده است. (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۷: ۱۷۰) با توجه به اینکه دشمنان اسلام می خواهند با اختلاف پراکنی میان شیعه و سنی بر همه ممالک اسلامی سلطه یابند، بر همه مسلمانان لازم است با وحدت خود جلوی این سلطه را بگیرند. (همان، ج ۶: ۸۳)

در عین حالی که وحدت بین تک تک مسلمانان و شیعه و سنی لازم است، اتحاد دولتها و سران دولتهای اسلامی نیز ضرورت داشته و از عواملی است که می تواند کشورهای اسلامی را قدرتمند ساخته و در برابر ابرقدرت ها مستحکم نگه دارد: «دولت های اسلامی باید به منزله یک دولت باشند، کانه یک جامعه هستند... این آمال حاصل بشود که بین دولت های اسلامی از همه جهات وحدت پیدا بشود، امید است که به مشکلات خودشان غلبه کنند و یک قدرتی بزرگ تر از قدرت های دیگر در مقابل سایر قدرت ها باشند.» (همان، ج ۷: ۱۹۹) در نهایت وحدت مسلمانان اساس چاره ها و قطع کننده ریشه گرفتاری های آنان بوده که مجد و عظمت جهان اسلام را بار دیگر احیا ساخته و با اتحاد مسلمانان و دولت های اسلامی، بزرگ ترین قدرت شکل می گیرد. (همان، ج ۱۸: ۹۱ و ج ۷: ۲۷۲)

مقام معظم رهبری نیز، با حساسیت همگرایی اسلامی را مورد بررسی قرار داده و نه تنها با گفتار و بیانات خود در این زمینه گام برداشته بلکه در حیطة عمل نیز با تأسیس مجمع تقریب مذاهب اسلامی، حمایت بی دریغ از کنفرانس وحدت اسلامی و نام گذاری سال ۱۳۸۶ش به نام سال «اتحاد ملی و انسجام اسلامی»، این ضرورت و اهمیت را اثبات نمودند. از دیدگاه ایشان ترقی و تعالی جهان اسلام جز با انسجام

دیبلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۷۳

اسلامی امکان‌پذیر نمی‌باشد و رمز پیروزی امت اسلامی وحدت کلمه است. بر این اساس معتقدند: «اگر امت اسلامی می‌خواهد در میدانهای علم، ترقی، پیشرفت مادی، تسلط بر سرنوشت خویش، رهایی از سلطه بیگانگان و سعادت درونی و بیرونی پیشرفت کند، راهش با کلمه توحید و توحید کلمه است.» (بیانات، سال ۱۳۸۲: ۱۶۵) آیت الله خامنه‌ای با اشاره به اینکه مشکلات و گرفتاری‌های مردم فلسطین، اشغال عراق و تهدید کشورهای خاورمیانه از سوی آمریکا به خاطر اختلاف کلمه مسلمانان است، تأکید می‌کند: «اگر مسلمانان می‌خواهند از این خفت نجات پیدا کنند، فلسطین را نجات دهند، در افغانستان، عراق و سایر بلاد اسلامی، دشمن نتواند جسم و جان مسلمانان را زیر فشار قرار دهد، راهش در وحدت کلمه و وحدت ملت‌ها، دولت‌ها و وحدت شعارهاست.» (همان: ۱۶۶)

مقام معظم رهبری با اقتدا به امام خمینی (ره) در دعوت کشورهای اسلامی به وحدت از هیچ تلاشی فروگذار نکردند تا از این رهگذر، مسلمین بتوانند به اهداف اسلام که همانا سعادت همه مردم است، را لباس عمل بپوشند. ایشان در مقاطع گوناگون به توطئه‌های دشمنان اسلام در واگرایی کشورهای اسلامی هشدار دادند و با توجه به آثار سوء تفرقه در بین مسلمانان و سوء استفاده‌های نظام سلطه از آن می‌فرمایند: «قدرتهای بین‌المللی امروز در مقابل دنیای اسلام ایستاده‌اند... که در چنین شرایطی کشورهای اسلامی باید بیشتر از گذشته به یکدیگر نزدیک شوند و همکاریهای خود را گسترش دهند... تنها راه مقابله با دشمنان اسلام، وحدت و یکپارچگی امت اسلامی و پرهیز از اختلاف و درگیری است.» (آیت الله خامنه‌ای، بیانات سال ۱۳۸۵: ۲۱)

آیت الله خامنه‌ای با تأکید بر آموزه‌های قرآنی پیرامون وحدت اسلامی متذکر می‌شوند: «یکی از دستورات قرآن این است که احاد امت اسلامی با یکدیگر متحد باشند؛ دست در دست یکدیگر بگذارند «و اعتصموا بحبل الله جميعا و لا تفرقوا». این خطاب به کیست؟ خطاب به ما است، خطاب به ملت ایران است، خطاب به ملت‌های

مسلمان کشورهای اسلامی است، خطاب به همه مؤمنین به اسلام در سراسر دنیا است. (بیانات آیت الله خامنه ای: مورخه ۱۳۹۲/۰۳/۱۸) ایشان در این راستا و با هدف حل مشکلات جهان اسلام، راهکارهایی مبنی بر «تفاهم» و «گفتگو» پیشنهاد می دهند و همواره توصیه و تأکید به دوری و پرهیز از اختلاف افکنی های فکری - عقیدتی می کنند و یادآور می شوند که نمودهای اختلاف افکنی از جمله توهین و تخریب سایر مذاهب باید متوقف شود و نیز باید به نوعی از تفاهم بین مذاهب اسلامی از جمله شیعه و اهل سنت رسید. (بیانات در مورخه ۱۳۹۰/۷/۲۰) رهبر انقلاب در ارتباط با مقابله با ترند دشمنان اسلام، راهکار خاموش کردن آتش نزاع های مذهبی را «بالا بردن آگاهی و بینش اسلامی» و به کارگیری عقل و خرد دانسته و در این زمینه پیشنهاد می دهند که این مهم از طریق نویسندگان، روشنفکران، نخبگان فکری، فرهنگی و سیاسی صورت گیرد. (بیانات در مورخه ۱۳۹۲/۲/۱۶)

در مجموع مقام معظم رهبری راهکار پیشرفت جهان اسلام را موکداً با عناوین مختلفی از جمله «اتحاد امت اسلامی، راه حل مشکل عقب ماندگی» (بیانات: ۱۳۹۰/۱۱/۲۱)، «اتحاد بین مسلمین در داخل کشورها و نیز به بین مذاهب و گروهها جهت مقابله با دشمن» (بیانات: ۱۳۹۱/۱۱/۱۰)، «وحدت درجه اول اولویت جهان اسلام جهت رسیدن به اوج ترقی و تعالی» (بیانات: ۱۳۹۳/۱۰/۱۹)، «اتحاد اسلامی، وحدت، هم افزایی، کمک به یکدیگر و عبور کردن از اختلافات مذهبی و فکری راه حل گرفتاریهای مسلمانان» (بیانات: ۱۳۹۵/۹/۲۷) و «وحدت وسیله رسیدن به عزت مسلمانان» (بیانات: ۱۳۹۶/۹/۱۵) تبیین نموده اند.

فریضه حج و ابعاد سیاسی اجتماعی آن

حج به عنوان یکی از فریضه های الهی دارای ابعاد مختلف اعتقادی، اخلاقی، فردی، اجتماعی و سیاسی می باشد. یکی از ابعاد مهم این فریضه که در دوره های اخیر از آن

دیبلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۷۵

غفلت شده بود؛ بُعد سیاسی اجتماعی آن می‌باشد. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که حج، از سوی دشمنان اسلام و حاکمان ظلم و جور، به سمت بی‌محتوایی و اکتفا نمودن به شکل ظاهری آن هدایت شده است، جدا سازی جنبه سیاسی از جنبه معنوی حج یکی از شگردهای دنیای استکبار و حامیان و حاکمان مرتجع بوده است. اما با ظهور انقلاب اسلامی و احیای امام خمینی، دیری نگذشت که نگاه‌ها به سمت و سوی این فریضه عبادی سیاسی بزرگ افتاد و امام خمینی (ره) حج ابراهیمی را با همه ابعاد آن، تفسیر کردند. ایشان به منظور احیای ابعاد سیاسی اجتماعی حج، همواره در پیام‌ها و سخنرانی‌ها از این موضوع سخن گفته و در موارد مختلف، بر احیا و اجرای آن تأکید ورزیده‌اند. (اسحاقی، ۱۳۸۷: ۵) توجه به ابعاد سیاسی حج را می‌توان از شاهکارهای امام خمینی (ره) در معرفی حج ابراهیمی برشمرد. ایشان غفلت از این امر خطیر را ناشی از توطئه تبلیغاتی استکبار جهانی می‌داند و می‌فرماید: «از همه ابعاد آن (حج)، مهجورتر و مورد غفلت‌تر، بُعد سیاسی این مناسک عظیم است که دست خیانتکاران برای مهجوریت آن بیشتر در کار بوده و هست و خواهد بود.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۹: ۴۳)

ایجاد ارتباط میان مردم کشورهای اسلامی و فرقه‌های مختلف مذهبی یکی از شیوه‌های رسیدن به همگرایی جوامع می‌باشد. حج مهمترین و بزرگترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می‌افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از کشورهای و فرقه‌های مختلف اسلامی در کنار هم به انجام مراسم مذهبی می‌پردازند. مراسم حج خصوصیتی از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسایل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت آمیز و برائت از استعمار و استکبار را دارد. (هاشمی، ۱۳۸۲: ۶۸)

امام خمینی با تأکید بر کارکرد سیاسی حج و تبلور آن را در مراسم برائت، این مراسم را نوعی استعمار ستیزی و اعلام استقلال خواهی می‌داند. ایشان از همه

مسلمانان دعوت می‌کند تا در این کنگره پشتیبانی خود را از کشورهای اسلامی و مسلمانان مظلوم اعلام نمایند. «لازم است حجاج بیت الله الحرام در این مجمع عمومی و سیل خروشان انسانی فریاد برائت از ظالمان و ستمکاران را هر چه رساتر برآورند و دست برادری را هر چه بیشتر بفشارند و مصالح عالیه اسلام و مسلمین مظلوم را فدای فرقه‌گرایی و ملی‌گرایی نکنند و برادران مسلم خود را هر چه بیشتر متوجه توحید کلمه و ترک عصبیتهای جاهلی که جز به نفع جهانخواران و وابستگان آنان تمام نمی‌شود بنمایند» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۲: ۲۱) از نظر ایشان حج فرصت تجزیه و تحلیل وضعیت مسلمانان و کشورهای اسلامی و ارائه راهکارهای عملی و راه‌حلهای مناسب برای رفع معضلات جهان اسلام است. (هاشمی، ۱۳۸۲: ۶۹)

همچنین از دیدگاه مقام معظم رهبری حج فریضه‌ای است در عین حال که بیشترین ظرفیت معنویّت را دارا است، بیشترین ظرفیت حضور اجتماعی را هم دارا است. حج، مظهر عظمت امت اسلامی، مظهر وحدت، مظهر یکپارچگی و مظهر قدرت امت اسلامی است. بزرگ‌ترین اجتماع امت است؛ یعنی امت اسلامی به وسیله حج، عرض‌اندام می‌کند؛ خود را نشان می‌دهد. علاوه بر این که جنبه خارجی قضیه است، یک جنبه درونی هم دارد: ملت‌های مسلمان در حج باهم آشنا می‌شوند، انس پیدا می‌کنند، زبان هم را می‌فهمند با آن آشنا می‌شوند، به هم نزدیک می‌شوند، دشمنی‌ها کم‌رنگ و بتدریج برطرف می‌شود. (آیت الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۶/۵/۸)

ایشان در زمینه ابعاد سیاسی حج معتقدند: «از جمله خطاهای بزرگ این است که گفته شود «حج را سیاسی نکنید»؛ یعنی چه سیاسی نکنید؟ آنچه ما در حج لازم داریم از امور سیاسی، عین تعالیم اسلام است؛ ایجاد وحدت یک امر سیاسی است، این امر اسلام است، این عبادت است؛ ما اگر در حج از ملت فلسطین یا مظلومین دنیای اسلام مثل مظلومین یمن و دیگران دفاع می‌کنیم و حمایت می‌کنیم، این البته یک کار سیاسی است اما سیاستی است عین تعالیم اسلامی؛ دفاع از مظلوم خودش یک فریضه است،

دیبلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۷۷

یک واجب است؛ این [واجب] اتفاق می‌افتد. یا براءت از مشرکین؛ اگر چنانچه روی مسئله براءت تکیه می‌کنیم و اصرار می‌ورزیم و آن را انجام می‌دهیم، این به خاطر این است که یک فریضه اسلامی است. همه اینها مال دین است. بله، سیاست است، در عمل حج کار سیاسی هست، اما این کار سیاسی عیناً همان تکلیف دینی است.» (آیت الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۸/۴/۱۲)

حج و ظرفیت دیپلماتیک آن در همگرایی امت اسلامی

مراسم عبادی سیاسی حج فرصت مناسبی است برای تعامل پیروان فرق و مذاهب اسلامی و پلی است برای ایجاد ارتباط میان آنان و اطلاع پیدا نمودن آنان از وضعیت برادران خود در سایر بلاد اسلامی و در کل حج نماد و مظهر اتحاد مسلمین و تقویت کننده روح اخوت و برادری در هیات مسلمانان است. کنگره عظیم سالانه حج می‌تواند زمینه‌های همگرایی لازم جهت تشکیل امت جهانی اسلام را فراهم نموده، به طوری که مسلمین در زمینه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و غیره تشکیل اتحادیه‌ها و پیمانهای چند جانبه با یکدیگر در مقابل جهان کفر بدهند و کم کم زمینه‌های لازم جهت اجزاء نظام امت و امامت اسلامی در سطح جهانی اسلام مطرح گردد. (مهربان بهمدانی، ۱۳۶۹: ۶)

امام خمینی حج را یکی از ابزارها و مکان‌های تحقق همبستگی و وحدت در جهان اسلام می‌دانست و زائران را به این امر فرا می‌خواند و آنها را از تفرقه افکنی پرهیز می‌داد. ایشان در این زمینه نیز برای روحانیون، خطبا و اندیشمندان جهان اسلام، رسالت مهمی قائل اند. (محمدی و فلاح زاده، ۱۳۹۲: ۹۱) امام خمینی در این باره می‌گویند: «در اجتماع عظیم الهی حج، مسلمین به بررسی مشکلات عمومی مسلمین و در راه رفع آن کوشش کنند... یکی از بزرگترین و اساسی‌ترین مشکلات، عدم اتحاد بین مسلمین است.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۵: ۴ - ۱۲۳) ایشان ضمن برشمردن آثار مثبت

حج معتقدند: «از جمله وظایف در این اجتماع عظیم دعوت مردم و جوامع اسلامی به وحدت کلمه و رفع اختلافات بین طبقات مسلمین است که خطبا و گویندگان و نویسندگان در این امر حیاتی اقدام و کوشش نمایند در به وجود آوردن جبهه مستضعفین که با وحدت جبهه و وحدت کلمه و شعار لا اله الا الله از تحت اسارت قدرتهای شیطانی و اجانب و استعمارگران بیرون آیند و با اخوت اسلامی بر مشکلات غلبه پیدا کنند». (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۹: ۲۲۵).... «عموم برادران و خواهران اسلامی باید توجه داشته باشند که یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمین است.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۰: ۶۱)

اجتماع حج یکی از عوامل مؤثر در خنثی کردن توطئه‌هایی است که برای تفرقه افکنی میان مسلمانان چیده می‌شود و به طرق مختلف حتی گاهی تحت عنوان مذهب، برای برهم زدن وحدت جامعه اسلامی و ایجاد تفرقه، کوشش‌هایی به کار می‌رود. اگر این کنگره عظیم سالانه نبود، بی تردید توطئه‌ها مؤثر افتاده، همبستگی ضعیفی که امروز در میان میلیون‌ها مسلمان با مذاهب متعدد وجود دارد، دیگر وجود نداشت. این اجتماع، با عظمتی که دارد جلوگیری حرکت‌های تند انحرافی است که گاه به نام طرفداری از توحید انجام می‌گیرد. حج ادامه فلسفه جماعت و جمع و عید است و فراگیرترین عامل بازدارنده از پراکندگی مسلمانان از هر ملت و کشور است. بدین سان حج به عنوان یکی از ارکان عملی اسلام در بنیان وحدت جامعه اسلامی جایگاه اساسی دارد. (صدقی، ۱۳۷۸: ۵۵)

با توجه به اهمیتی که امام خمینی برای حج در راه تبلیغ وحدت جهان اسلام قائل بودند، تاکید ایشان بر انجام مراسم برائت از مشرکین نیز در این مراسم مشخص می‌شود و به خوبی واضح است که برائت از مشرکین که اقدامی در راه برائت از سلطه‌گران و قدرتهای سلطه‌گر در جهان است، اقدامی در راستای وحدت بخشی به جهان اسلام و نفی یکی از عوامل اصل تفرقه است. (فوزی، ۱۳۷۸: ۱۵۷) امام

دبیل‌ماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۷۹

خمینی چاره‌ اساسی حلّ گرفتاری‌های مسلمانان را وحدت آنها دانسته و فرموده‌اند: «امروز چاره چیست و برای شکستن این بت‌ها چه تکلیفی متوجه مسلمانان جهان و مستضعفان می‌باشد؟ یک چاره که اساس چاره‌هاست و ریشه این گرفتاری‌ها را قطع می‌کند و فساد را از بن می‌سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و دربند کشیده شدگان جهان است. و این وحدت، که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده‌اند، با دعوت و تبلیغ دامن‌دار باید به وجود آید و مرکز این دعوت و تبلیغ، مکه معظمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۰: صص ۲۸۷ و ۲۸۸)

امام خمینی یکی از فلسفه‌های اساسی حج ابراهیمی را، ایجاد وحدت در صفوف مسلمانان برای رویارویی و مقابله با طاغوت و استکبار دانسته و می‌فرماید: «یکی از فلسفه‌های مهم اجتماع عظیم از سراسر جهان در این مقام مقدس و مهبط وحی، به هم پیوستن مسلمانان جهان و تحکیم وحدت بین پیروان پیامبر اسلام و پیروان قرآن کریم در مقابل طاغوت‌های جهان است و اگر خدای نخواست از اعمال بعض زایران در این وحدت خللی واقع شود و تفرقه ای ایجاد گردد، موجب سخط رسول الله (ص) و عذاب خداوند قادر خواهد شد. زایران محترم که در جوار خانه خدا و محل رحمت او هستند، با همه بندگان خدا با رفق و مروت و اخوت اسلامی رفتار نمایند و همه را بدون در نظر گرفتن رنگ و زبان و منطقه و محیط، از خود بدانند و همه باهم ید واحده و ملت واحد قرآنی باشند تا بر دشمنان اسلام و انسانیت چیره شوند.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۱: صص ۸۹ و ۹۰)

امام خمینی (ره) در تشریح ظرفیتهای سیاسی اجتماعی حج می‌فرماید: اعلان برائت از مشرکان که از ارکان توحیدی و واجبات سیاسی حج است، باید در ایام حج به صورت تظاهرات و راهپیمایی با صلابت و شکوه هرچه بیشتر و بهتر برگزار شود و حجاج محترم ایرانی و غیر ایرانی در کلیه مراسم شرکت نمایند و فریاد کوبنده برائت

از مشرکان و ملحدان استکبار جهانی و در رأس آنان امریکای جنایتکار را در کنار خانه توحید طنین اندازند و از ابراز بغض و کینه خود نسبت به دشمنان خدا و خلق غافل نشوند. مگر تحقق دیانت جز اعلام محبت و وفاداری نسبت به حق و اظهار خشم و برائت نسبت به باطل است؟ حاشا که خلوص عشق موحدین جز به ظهور کامل نفرت از مشرکین و منافقین میسر شود و کدام خانه ای سزاوارتر از کعبه و خانه امن و طهارت و ناس که در آن به هر چه تجاوز و ستم و استثمار و بردگی و یا دون صفتی و نامردمی است عملا و قولا پشت شود و در تجدید میثاق الست بربکم، بت آلهه‌ها و اربابان متفرقون شکسته شود و خاطره مهمترین و بزرگترین حرکت سیاسی پیامبر(ص) در و اذان من الله و رسوله الی الناس یوم الحج الاکبر زنده بماند و تکرار شود. خلاصه، اعلان برائت مرحله اول مبارزه و ادامه آن مراحل دیگر وظیفه ما است و در هر عصر و زمانی جلوه‌ها و شیوه‌ها و برنامه‌های متناسب خود را می‌طلبند. (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۲۰: ۳۲۱ - ۳۱۴)

مقام معظم رهبری نیز ضمن توجه به ظرفیت وحدت گرایانه حج، راه مقابله با نیرنگ‌های استعماری را وحدت دانسته، می‌فرماید: «حج... مظهر وحدت و اتحاد مسلمانان است. این که خداوند متعال همهٔ مسلمانان و هر که از ایشان را که بتواند، به نقطه‌ای خاص و در زمانی خاص فرا می‌خواند و در اعمال و حرکاتی که مظهر همزیستی و نظم و هماهنگی است، آنان را روزها و شب‌هایی در کنار یکدیگر مجتمع می‌سازد، نخستین اثر نمایانش، تزریق احساس وحدت و جماعت در یکایک آنان و نشان دادن شکوه و شوکت اجتماع مسلمین به آنان و سیراب کردن ذهن هر یک تن آنان از احساس عظمت است. با احساس این عظمت است که مسلمین در هر یک از کشورهای اسلامی، شجاعت برخورد با اردوگاه ضدیت با اسلام را می‌یابند و افسون تحقیر در آنان نمی‌گیرد. با احساس این عظمت است که دولت‌های مسلمان با تکیه به مردم خود، از تکیه به قدرتهای بیگانه خود را بی‌نیاز حس می‌کنند.» (پیام مقام معظم

رهبری به حجاج، ۷۰/۳/۲۶)

«حج از یک طرف، مظهر معنویت است ارتباط با خدا، آشنا شدن دل با آیات الهی و نزدیک شدن هر چه بیشتر انسان به خدا از یک طرف، مظهر وحدت است یک پارچگی امت اسلام، برداشتن دیوارها و حجاب‌ها و پُر کردن دره‌ها و شکاف‌هایی که یا به دست دشمن یا به وسیله تعصبات و اوهام به وجود آمده است، نیز ایجاد قدمی به سوی امت واحده اسلامی است و از طرف دیگر، مظهر برائت از دشمنان خدا، برائت از مشرکین و ایادی شرک و کفر است.» (دیدار با مسئولان و دست اندرکاران برگزاری حج، ۱۳۷۸/۱۱/۲۶)

همه ساله، فریضه حج، درس توحید و وحدت را در کالبد این خانواده کهن سال و ریشه دار تزریق می‌کند و هر سال شکوفه‌های تازه‌ای، بیش از گذشته، تجدید بهار ایمان و حیات دینی و انس و مودت اسلامی را نوید می‌دهد و ساخته‌های دست دشمن را باطل می‌سازد. این معجزه حج است که علی‌رغم وجود درگیری‌ها و منازعاتی که در آن، حکومت‌های مسلمان بارها در برابر یکدیگر صف آرایی کرده‌اند، هرگز پیوندهای فکری و عاطفی و ایمانی میان ملت‌های مسلمان قطع نشده و تأثیرات متقابل این ملت‌ها همواره رو به افزایش بوده است.» (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۷۲/۲/۲۸)

«حج می‌تواند روح توحید را در دل‌ها زنده کند، تکه پاره‌های امت بزرگ اسلامی را به هم وصل کند، عظمت مسلمین را به آنان برگرداند و آنان را از حقارت و احساس ذلّتی که بر ایشان تحمیل کرده‌اند، نجات دهد.» (حدیث ولایت، ج ۵: ص ۱۵) «در جنبه اجتماعی، حج در میان همه فرایض اسلامی بی‌همتا است؛ زیرا مظهری از قدرت و عزت و اتحاد امت اسلامی است. هیچ فریضه دیگری بدین سان به آحاد مسلمان، درباره مسائل امت اسلامی و جهان اسلام، درس و عبرت نمی‌آموزد و آنان را در روحیه واقعیت، به قدرت و عزت و وحدت نزدیک نمی‌کند. تعطیل این بخش از حج، بستن سرچشمه‌ای از خیرات به روی مسلمین است که از هیچ رهگذر دیگری نمی‌توانند

بدان دست یابند». (پیام به مناسبت برگزاری مراسم حج، ۱۳۷۶/۱/۲۱)

«در بُعد سیاسی، محور اصلی در حج، نمایش هویت متحد امت اسلامی است. دوری برادران از یکدیگر، عرصه را برای بدخواهان می‌گشاید و تخم تفرقه میان مسلمانان را بارور می‌کند. امت اسلامی از ملت‌ها و نژادها و پیروان مذاهب گوناگون تشکیل یافته است. این تنوع که با پراکندگی جغرافیایی در بخش حساس و مهمی از کره زمین همراه است، می‌تواند خود نقطه قوتی برای این پیکره عظیم به شمار آید و میراث و فرهنگ و تاریخ مشترک آنان را در گستره ای پهناور، از کارآمدی بیشتر برخوردار سازد و انواع استعدادها و قابلیت‌های انسانی و طبیعی را در خدمت آن به کار گیرد». (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۸۵/۱۰/۸)

مقام معظم رهبری حج را برترین جایگاه برائت از مشرکین دانسته، می‌فرماید: «فریاد برائت که امروز مسلمان در حج سر می‌دهد، فریاد برائت از استکبار و ایادی آن است که مع‌الاسف در کشورهای اسلامی قدرتمندانه اعمال نفوذ می‌کنند و با تحمیل فرهنگ و سیاست و نظام زندگی شرک‌آلود بر جوامع اسلامی، پایه‌های توحید عملی را در زندگی مسلمانان منهدم ساخته و آنان را دچار عبادت غیر خدا کرده‌اند.» (پیام به حجاج بیت‌الله‌الحرام، ۷۰/۳/۲۶) رهبر معظم انقلاب، برائت را یک واجب سیاسی می‌شمارند و در تبیین آن می‌فرماید: «مسأله برائت البته یک امر واجب در حج است. منظور ما آن نیست که برائت از واجباتی است که اگر کسی عمداً ترک کرد، حشش باطل شود نه! اهل معرفت می‌فهمند که مراد از وجوب آن چیست، قطعاً واجب است به این بیانی که عرض می‌کنیم اما نه مثل بقیه واجبات حج مانند وقوف در عرفات یا در مشعر و یا طواف؛ نه، نوعی دیگر از وجوب است که آن نوع دیگر، گاهی اوقات اهمیتش بیشتر از واجبات این سبکی غیر سیاسی می‌شود. برائت، واجب سیاسی است؛ یعنی چه؟ یعنی خدای متعال حج را برای اعلام حضور مؤمنین در حج ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ (حج: ۲۸) و ﴿قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾ (مائده: ۹۷) و بقیه جهاتی که در آن است معین کرده است.» (بیانات

ظرفیت مراسم برائت حج در راستای وحدت و نفی تفرقه

مراسم برائت از مشرکان در حج، ظرفیتهای سیاسی اجتماعی نیرومندی در ایجاد وحدت در جهان اسلام دارد. کفر و کافران، دشمن اسلام و مسلمانان هستند. وقتی مسلمانان کافران را دشمن خود بدانند آنگاه از جانب آنها احساس تهدید می‌کنند و روابط خود را با سایر مسلمانان و غیر مسلمانان به گونه‌ای دیگری تنظیم می‌کنند تا در راستای عزت یابی و حفظ منابع و منافعشان باشد، نه آن چیزی که در چند قرن اخیر در استعمار کشورهای اسلامی و خودباختگی آنها در برابر غرب گذشته است. بنابراین از ظرفیتهای مراسم برائت از مشرکان، به هم پیوستن مسلمین جهان است. (محمدی و فلاح زاده، ۱۳۹۲: ۹۱)

امام خمینی (ره) به این نکته کاملاً واقف بودند که برائت واقعی در سایه اتحاد و انسجام آحاد مسلمانان فارغ از هرگونه امتیاز می‌باشد. وقتی مسلمانان، جبهه مشرکان و دشمنان را تشخیص دادند، می‌کوشند صف مقابله با آنان را در بین خود یکی کنند؛ می‌کوشند اختلافات جزئی و سطحی را کنار گذاشته و آماده طرد و نفی و برائت دشمنان واقعی شوند. بدیهی است لازمه و نتیجه این برائت، اتحاد صفوف مسلمین در برابر کفار و بیگانگان است. (نگارش، ۱۳۸۹: ۱۴۲) ایشان در این زمینه می‌فرماید: «لازم است حجاج بیت الله الحرام در این مجمع عمومی و سیل خروشان انسانی، فریاد برائت از ظالمان و ستمکاران را هرچه رساتر برآورند و دست برادری را هرچه بیشتر بفشارند و مصالح عالیة اسلام و مسلمین مظلوم را فدای فرقه گرایی و ملی گرایی نکنند و برادران مسلم خود را هرچه بیشتر متوجه به توحید کلمه و ترک عصیتهای جاهلی که جز به نفع جهانخواران و وابستگان آنان تمام نمی‌شود، بنمایند.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۲۰: ۹۴)

از منظر مقام معظم رهبری نیز، ندای مسلمانان در مراسم برائت از مشرکین، وحدت

بخشی و ناامیدکننده دشمنان است، از این رو می فرماید: در بُعد سیاسی، محور اصلی در حج، نمایش هویت متحداً اسلامی است. دوری برادران از یکدیگر عرصه را برای بدخواهان می گشاید و تخم تفرقه میان مسلمانان را بارور می کند. (پیام به مناسبت کنگره عظیم حج ۱۳۸۵/۱۰/۸) حضرت آیت الله خامنه ای با تأکید بر اینکه حج باید آئینه تمام نمای اتحاد و زمینه ساز نزدیکی بیشتر مسلمانان باشد، می فرماید: در شرایطی که استکبار جهانی بغض و کینه خود را با مسلمانان در اشکال مختلف حتی با شیوه های خشن و بی رحمانه ابراز می دارد، برائت از مشرکین و اعلام موضع مسلمانان در قبال این رفتار یکی از مسائل مهم در مراسم حج است. ایشان با اشاره به ظرفیت عظیم حج و حضور همزمان مسلمانان از ملت های مختلف در یک زمان معین و در مکانی مشخص، و آثار فردی، اجتماعی و بین المللی آن، می افزاید: حج بهترین فرصت برای نزدیکی بیشتر مسلمانان به یکدیگر است، اما دشمنان تلاش دارند تا حج را به زمینه ای برای تشدید اختلاف های مسلمانان و رودررو قرار دادن شیعه و سنی تبدیل کنند. برخی بعنوان عوامل استعمار ماموریت دارند تا در حج مسائل اختلافی را مطرح و تشدید کنند، زائران ایرانی اعم از شیعه و سنی باید مراقب این دام خطرناک باشند. (بیانات حضرت آیت الله خامنه ای در دیدار با کارگزاران حج در سال ۱۳۸۶)

نقش دیپلماسی حج در آگاهی بخشی و فرهنگ سازی

متأسفانه در دهه های اخیر، بیگانگان فعالیت های زیادی را در پیش گرفته اند تا چهره ای غیر واقعی از اسلام در جهان ارائه کنند. تحریف آموزه های اسلامی و اختلاف در صفوف مسلمین، بخشی از این ترفند حساب شده دشمنان است. بر رهبران دینی مسلمان هاست که در این موقعیت حساس، آموزه های صحیح اسلام را برای توده های مردم تبیین کنند تا مسلمانان دچار انحراف و سردرگمی نشوند. شکوه این فرهنگ سازی را می توان در موسم حج و برپایی کنگره عظیم اسلامی دید؛ چراکه بهترین فرصت،

دیبلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۸۵

جهت رشد اندیشه و آگاهی مسلمانان، رشد همزیستی مسالمت آمیز و همگرایی آنان است و در این ایام است که زمینه‌سازی برای تشکیل امت واحد اسلامی، رشد اخلاق اجتماعی و تقویت هویت اجتماعی مسلمانان و مانند آن به وجود می‌آید و از همین رو است که امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، آگاهی‌بخشی و فرهنگ‌سازی در موسم حج را از رسالت‌های مهم عالمان دینی شمرده‌اند. وقتی توده‌های میلیونی ملت‌ها و آحاد مسلمین دست در دست یکدیگر، به نفی دشمنان و بیگانگان و بیزاری از آنان می‌پردازند، باعث می‌شود حتی کسانی که نسبت به بیگانگان و حرکت‌های سوء آنان اظهار تردید و دو دلی کرده‌اند، نیز به خیل عظیم مسلمانان بپیوندند. (نگارش، ۱۳۸۹: ۱۴۳ و اسماعیل آبادی، ۱۳۷۸: ۲۲۷)

امام خمینی (ره) درباره نقش مراسم برائت از مشرکین در آگاهی بخشی می‌فرماید: «در پناه همین برائت از مشرکین است که حتی ساده دلان می‌فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۲۰: ۲۳۴) ایشان معتقدند: «آن حجی که خدای تبارک و تعالی می‌خواهد و آن حجی که اسلام از ما خواسته است، آن است که وقتی می‌روید حج این مسلمین بلاد را بیدار کنید، متحد کنید با هم. بفهمانید به آنها که چرا باید بیش از یک میلیارد مسلمین تحت فشار دو تا قدرت چند صد میلیونی باشند. تمام گرفتاری‌ها برای این است که مسلمین را از آن راهی که اسلام دارد، منحرف کرده‌اند.» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۰: ۲۶۰) «امید است حجاج محترم بیت الله الحرام، از هر فرقه هستند و اهل هر مذهب می‌باشند، در مواقف و مشاعر محترمه، دست جمعی برای پیروزی اسلام بر کفر جهانی دعا کنند و برای بیداری مسلمانان و حکومت‌های آنان فریاد کنند و دعای بلیغ نمایند.» (همان: ۲۸۵)

بررسی مسائل و مشکلات جهان اسلام در حج

از خصوصیات ویژه مناسک حج، گردهمایی میلیونی مسلمانان جهان در سرزمین

وحی است که به عنوان عرصه تلاقی اندیشه‌های شکل گرفته در عالم اسلام است. در این تلاقی، مناسب است مسائل و مشکلات مسلمانان هم مرور شود تا جهت رفع آن اقدامات عملی صورت پذیرد. بنابراین همین مساله مورد توجه رهبران انقلاب اسلامی قرار گرفت. امام خمینی درصدد بودند نهایت استفاده را از این فرصت بدست آمده در آگاه شدن مسلمین از مشکلات و گرفتاری‌های هم کیشان و برادران ایمانی خود و تلاش در حل آن ببرند. بویژه آنکه این کنگره بزرگ و عظیم هر ساله تکرار می‌شود و در صورت برنامه ریزی و سازماندهی صحیح میتوانند به امور مختلف ملت‌های اسلامی اطلاع یافته و راهکارهای عملی، برای رفع گرفتاری‌ها و مشکلات آنان پیشنهاد نموده و زمینه‌های عملی شدن آنها را فراهم سازند. (حقی، ۱۳۹۴: ۱۶) امام خمینی در این زمینه اظهار می‌فرماید: لازم است زایرین محترم بیت الله الحرام از هر ملت و مذهبی که هستند، به فرامین قرآن کریم گردن نهند و در مقابل سیل شیطانی بنیان کن اسلام زدایی شرق و غرب و وابستگان بی اراده آنان، دست اخوت اسلامی به هم دهند و به آیات شریف الهی که آنان را به اعتصام به جبل الله فرا خوانده و از تفرقه و اختلاف تحذیر و نهی فرموده است، توجه کنند. از این فریضه عبادی سیاسی اسلام، در آن امکانه شریفه که به حق برای مصالح موحدین و مسلمین جهان بنا شده است، بیشترین استفاده معنوی و سیاسی را نموده و به سرّ قربان گاه ابراهیمی اسماعیلی توجه کنند که برای خدای تبارک و تعالی و هدف مقدس اسلام تا سرحد فدای عزیزترین ثمره وجود خود باید ایستاد و از هدف الهی دفاع نمود. (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۹: ۵۵۶) بر ملت اسلام است که در مراسم حج برای مشکلات مسلمین چاره جویند. (پیام امام خمینی (ره) در سال ۱۳۴۹)

اسلام برای مردم در هر ناحیه یک امور سیاسی عبادی قرار داده است. این جماعات در تمام کشورهای مسلمین، و در هر شهر و ده و روستا، اینها یک امور اجتماعی سیاسی است که اهل یک بلد در مساجد مجتمع بشوند و مشکلات خودشان را نسبت

دیبلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری | ۸۷

به آن بلد حل بکنند. و اجتماع کعبه، بزرگ‌ترین اجتماعی است که هیچ دولتی نمی‌تواند خودش این اجتماع را ایجاد کند و خدای تبارک و تعالی همچو کرده است که مسلمین بدون یک مزاحمت‌ها و زحمت‌هایی و بدون یک خرج‌هایی که بر دولت‌ها باشد، مجتمع می‌شوند در آنجا و مع الأسف، استفاده از آن نمی‌شود». (اسحاقی، ۱۳۸۶، به نقل از امام خمینی، ۱۳۷۸، ۷: ۵۷۳) «از جمله وظایف در این اجتماع عظیم [حج]، دعوت مردم و جوامع اسلامی به وحدت کلمه و رفع اختلافات بین طبقات مسلمین است». (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۷: ۳)

امام خمینی (ره) معتقدند: «باید در این اجتماع عظیم الهی که هیچ قدرتی جز قدرت لایزال خداوند نمی‌تواند آن را فراهم کند، مسلمانان به بررسی مشکلات عمومی مسلمین پرداخته و در راه رفع آنها با مشورت همگانی کوشش کنند...» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۵: ۱۲۳) ایشان در جای دیگر می‌فرماید: «در حج... باید بررسی از اوضاع مسلمین در هر سال بشود که مسلمین در چه حال هستند... این سفر حج و این حج برای این مسائل بوده است، برای قیام ناس بوده است، برای این بوده است که مسلمین مشکلات مسلمین را درک کنند و در رفعش کوشش کنند، برای این بوده است که بین مسلمین اخوت و مودت پیدا بشود». (امام خمینی، ۱۳۷۸، ۱۸: ۵۲)

مقام معظم رهبری ضمن تأیید این مطلب گفته‌اند: «موضوع مهم دیگری که حجاج بیت‌الله به عنوان بخشی از هدف حج باید به آن پردازند، مسایل مهم و جاری جهان اسلام است.» (پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۷۰/۳/۲۶) ایشان همچنین در این زمینه می‌فرمایند: «حج درست می‌تواند از اعضای جدا افتاده امت اسلامی، پیکره ای واحد و کارآمد و نیرومند بسازد، آنان را با هم آشنا و از حرف‌ها و دردها و پیشرفت‌ها و نیازهای یکدیگر، آگاهشان کند و تجربه‌های آنان را متبادل سازد. اگر حج با توجه به این هدف‌ها و نتایج برنامه ریزی می‌شد و در این برنامه ریزی، دولت‌ها و علما و صاحب نظران و روشن فکران جهان اسلام، همکاری می‌کردند، ثمرات گران بهایی

نصیب امت اسلامی می گشت که با هیچ دستاورد دیگری در دنیای اسلام قابل مقایسه نبود.» (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳/۳/۱۳۷۱) بدیهی است بررسی مشکلات، این زمینه را به وجود می آورد که مسلمانان از وضعیت یکدیگر آگاه شوند و در جریان کمبودها و مشکلات قرار گیرند تا بر اساس آن، راهکارهای لازم را در جهت رفع آن اتخاذ نمایند.

نتیجه گیری

با توجه به بررسی های صورت گرفته در این مقاله نتیجه گیری می کنیم که یکی از مشکلات مهم جهان اسلام تفرقه و فقدان همگرایی است و همین مساله باعث بوجود آمدن انواع بحرانهای تباه کننده ای شده و از اقتدار مسلمانان کاسته است. امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری نیز بر همین اعتقادند که یکی از عوامل اصلی انحطاط جهان اسلام، اختلاف و تفرقه می باشد. بر این اساس ایشان، همگرایی و وحدت در میان مسلمانان را راهکار پیشرفت جهان اسلام برشمرده و به گونه ای بر وحدت جهان اسلام تأکید می ورزند که از آن به عنوان رمز پیروزی مسلمانان و راه حل همه مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آنها یاد می کنند.

از طرفی نیز حج به عنوان یکی از فریضه های الهی دارای ابعاد و ظرفیتهای مختلف اعتقادی، اخلاقی، فردی، اجتماعی و سیاسی می باشد. از دیدگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری مراسم حج فرصت مناسبی برای تعامل پیروان مذاهب اسلامی و مظهر اتحاد مسلمین و تقویت کننده روح اخوت و برادری در میان مسلمانان است. اجتماع سالانه حج می تواند زمینه های همگرایی لازم جهت تشکیل امت جهانی اسلام را فراهم نماید. حج بهترین فرصت، جهت رشد اندیشه و آگاهی مسلمانان، رشد همزیستی مسالمت آمیز و همگرایی آنان است و از همین رو است که امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، بر آگاهی بخشی، فرهنگ سازی و بررسی مشکلات جهان اسلام در

موسم حج تأکید دارند.

در مجموع فریضه حج با توجه به دارا بودن ظرفیتهای متعددی از جمله ابعاد سیاسی اجتماعی، ظرفیت دیپلماتیک وحدت گرایانه، آگاهی بخشی و اطلاع از مشکلات جهان اسلام می‌تواند در مساله همگرایی امت اسلام نقش و تاثیرات تعیین کننده ای داشته باشد. بر این اساس امروزه که دشمنان جهان اسلام از هر فرصتی جهت ضربه زدن به اسلام و ایجاد اختلاف و تفرقه استفاده می‌کنند، ضروری است حاکمان و نخبگان جهان اسلام توجه به توطئه‌های دشمنان داشته و از هیچ اقدامی در راستای اقتدار، وحدت و همگرایی امت اسلامی دریغ نکرده و از ظرفیت دیپلماسی حج در این راستا بهره مند گردند.

منابع و مأخذ:

۱. آمریکا در ایران، فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره ۹، پاییز ۱۳۸۴.
۲. آلاذپوش، علی و توتونچیان، علیرضا، دیپلمات و دیپلماسی، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۲.
۳. احمدی، ریحانه، اصول دیپلماسی فرهنگی، تهران، انتشارات ادیبان روز، ۱۳۹۷.
۴. اسحاقی، سید حسین، اتحاد ملی و انسجام اسلامی در سپهر فکری امام و رهبری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۶.
۵. اسحاقی، سید حسین، سلوک سبز، نوگرایی در حج از منظر امام و رهبری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۷.
۶. اسماعیل آبادی، علیرضا، براثت از مشرکین از دیدگاه امام خمینی (ره)، فصلنامه میقات حج، شماره ۳۰، سال ۱۳۷۸.
۷. آشنا، حسام الدین، دیپلماسی فرهنگی امام خمینی، جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۸. امام خمینی، صحیفه امام، ۲۲ جلدی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.
۹. امام خمینی، صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیامهای امام خمینی)، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۷.
۱۰. امام خمینی، وحدت از دیدگاه امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۶.
۱۱. حقی، محمد، انقلاب اسلامی و قرائت نوین از حج، مجموعه مقالات حج و انقلاب اسلامی، پژوهشکده حج و زیارت، مرداد ۱۳۹۴.
۱۲. حقی، محمد، انقلاب اسلامی؛ فرصت‌های همگرایی جهان اسلام و راهکارهای تقویت آن، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشهای انقلاب اسلامی، بهار ۱۳۹۸.
۱۳. حقی، محمد، همگرایی ملتها و واگرایی دولتهای مسلمان در پرتو انقلاب اسلامی، انتشارات نورالامین، ۱۳۹۶.
۱۴. خامنه ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با کارگزاران حج، ۱۲ تیر ۱۳۹۸.
۱۵. خامنه ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با کارگزاران حج، ۸ مرداد ۱۳۹۶.
۱۶. خامنه ای، سیدعلی، بیانات، منتشره در پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله سیدعلی خامنه ای، از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۸.
۱۷. خامنه ای، سیدعلی، حدیث ولایت (نرم افزار متن کامل بیانات، پیامها، مصاحبه‌ها و مقام معظم رهبری)، ۱۳۸۹.
۱۸. خامنه ای، سیدعلی، صحیفه حج: مجموعه سخنان و پیامهای مقام معظم رهبری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۳.

۱۹. دانشیار، علیرضا، چالش‌های جریان‌های تکفیری و راهکارهای مقابله با آن از دیدگاه مقام معظم رهبری، فصلنامه علمی تخصصی جبل‌المتین، شماره ۹، ۱۳۹۳.
۲۰. دوئرتی، جیمز و فالتزگراف، رابرت، نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه علیرضا طیب، وحید بزرگی، تهران، نشر قومس، ۱۳۷۴.
۲۱. سیمبر، رضا، نقش فرهنگ در سیاست خارجی، رشت، نشر مدیریت امور فرهنگی گیلان، ۱۳۹۱.
۲۲. شیخ حسینی، مختار و خلیلی، محمدجواد، نقش قدرت‌های بین‌المللی در رشد و گسترش جریان‌های تکفیری و پی‌آمدهای آن بر جهان اسلام، مجموعه مقالات کنگره جهانی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام، ج ۲، ۱۳۹۳.
۲۳. صالحی امیری، سیدرضا و محمدی، سعید، دیپلماسی فرهنگی، تهران، نشر ققنوس، ۱۳۹۲.
۲۴. صدقی، محمد، حج ابراهیمی از دیدگاه امام خمینی، مجله پاسدار اسلام، شماره ۲۱۹، اسفند ۱۳۷۸.
۲۵. عالمیان، علی اکبر، عوامل انحطاط و عقب ماندگی مسلمین و راههای برون رفت از آن از دیدگاه امام خمینی (ره)، پایان نامه جامعه المصطفی، ۱۳۸۹.
۲۶. فوزی، یحیی، راهبرد ایجاد وحدت در اندیشه امام خمینی، کیهان فرهنگی، شماره ۱۵۷، آبان ۱۳۷۸.
۲۷. قوام، عبدالعلی، اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۰.
۲۸. قوام، عبدالعلی، روابط بین‌الملل، نظریه‌ها و تئوریه‌ها، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۴.
۲۹. محمدی، محسن و فلاح زاده، محمدهادی، ظرفیتهای حج در تحقق بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۳۳، تابستان ۱۳۹۲.
۳۰. مهربان پهمدانی، بهمن، انقلاب اسلامی ایران و مسئله حج (پایان نامه دانشگاه امام صادق (ع))، ۱۳۶۹.
۳۱. نگارش، حمید، اسرار سیاسی حج از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری، میقات حج، شماره ۷۴، زمستان ۱۳۸۹.
۳۲. هاشمی، سید محمد، امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، نشر نیایش، ۱۳۸۲.
۳۳. ولایتی، علی اکبر و سعید محمدی، رضا، «تحلیل تجارب همگرایی جهان اسلام»، مجله علمی پژوهشی دانش سیاسی، شماره ۱۱، ۱۳۸۹.